

POKALBIS SU ANTROPOLOGE LIUCIJA BAŠKAUSKAITE¹

Liucija BAŠKAUSKAITĖ: Norbertai, labai ačiū, kad sutikai su mumis pakalbėti. Mano akimis žiūrint, tu esi žynys, mūsų praeities specialistas. Todėl norėčiau paklausti, kas tave traukė prie mitologijos.

Norbertas VĒLIUS: Ačiū už gražų žynio vardą, kurio aš nesu vertas. Man sunku pasakyti, kas traukė prie mitologijos. Pirmiausia aplinka. Aš gimiau ir augau tokioj gražioj Žemaitijos vietoj, kur iš vienos pusės buvo matomas Švietkalnio kalnas, o iš kitos – Dyvičio kalnas. Visai netoli Medvėgalis, Dyvičio, Požerės ežerai. Apie visus tuos ežerus ir mano tėtis, ir mama daugybę padavimų pasakojo. Mano močiutė buvo geriausia dainininkė, kelis šimtus dainų išdainavo, tėtis – geras anekdotų pasakotojas, pasakų sekėjas. Tautos kultūra, tautosaka manyje buvo jaugusi.

Realus postūmis susidomėti tautosaka buvo Universitete. Mus visus 1954 m. įstojusius į filologiją patraukė šaunus jaunas entuziastas dėstytojas Donatas Sauka, kuris ir pats žavėjosi tautosaka, ir mus visus uždegė. Ir ne tik Donatas Sauka. Mums dėstė nuostabūs dėstytojai: Meilė Lukšienė, Vanda Zaborskaitė. Tada buvo patys tamsiausi metai, o jie perkeltine kalba sugebėjo mums perduoti meilę savo istorijai, kultūrai ir įdiegti tokią svarbią nuostatą, kad jeigu negalim tiesiog su ginklu kovoti dėl savo valstybės, tai turime vadovautis lenkų šviesuolių šūkiu, kurį jie buvo iškėlę 1895 m., kai buvo paskutinį kartą padalyta Lietuvos ir Lenkijos valstybė, kad jeigu mes praradom valstybę, turime išsaugoti tautą, jos kultūrą. Geriausiais romantizmo ir klasicizmo, literatūros ir istorijos pavyzdžiais šie puikūs dėstytojai mus patraukė. Kaip svarbiausią kultūros dalį jie įdiegė meilę tautosakai, papročiams, etnografijai ir mitologijai.

L. B.: Kodėl pasirinkai mitologiją?

N. V.: Tikriausiai todėl, kad tie žmonės, kurie labiausiai rūpinosi mūsų tautos išvadavimu, daugiausia padėjo jėgų atkurdami, puoselėdami mūsų kultūrą, jie beveik visi domėjosi mitologija. Toks buvo Jonas Basanavičius, daugelis XIX a. pradžios lituanistinio sąjūdžio dalyvių ir Dionizas Poška, ir Simonas Daukantas, ir Simonas Stanevičius, ir jau šiek tiek vėliau Liudvikas Jucevičius – visi jie buvo mitologai, ne tik folkloristai, ne tik istorikai, ne tik literatai, kalbininkai. Visi jie tyrinėjo mitologiją todėl, kad mitologija – tai raktas į mūsų kultūrą, ypač į etninę kultūrą. Neišmanant mitologijos, negalima gerai suprasti nei mūsų simbolinio liaudies meno, nei tautosakos, nei papročių, pagaliau dabartinės mūsų kultūros. Argi mes suprastume Marcelijų Martinaitį, Justiną Marcinkevičių, Petrą Repšį ar Steponavičių?

L. B.: Mane vaikystėje traukė mitologija graikų, romėnų laikais, dievų, dievaičių pasaulis, jų tarpusavio santykiai. Mokslininkai tvirtino, kad mitologija yra būdas ne tik prieiti prie kultūros, bet ir įsiskverbti į sąsmonę. Dėl to daug ginčijamasi. Bet ką mes galime žinoti apie savo kultūrą iš mitologijos? Ar yra konkrečių faktų?

N. V.: Mokyklose, netgi aukštosiose, ir dabar dar mokiniai supažindinami su graikų, romėnų, Egipto mitologija, bet visiškai nedėstoma lietuvių mitologija. O mūsų šaltiniai nėra prastesni negu graikų, kadangi visa graikų mitologija yra rekonstruota iš literatūrinių šaltinių. Mūsų mitologijos šaltiniai daug geresni negu slavų ar germanų. Žymiausi mokslininkai, pavyzdžiui, rusų mokslininkai Toporovas, Ivanovas, ne kartą yra pareiškę, kad norint suprasti slavų mitologiją, pirmiausia reikia išstudijuoti baltų mitologiją ir šaltinius, kurie yra kur kas turtingesni. Kitas žinomas prancūzų kalbininkas Benevistė yra pasakęs, jog visų indoeuropiečių, ir graikų ir romėnų, indų, mitologiją reikės pervertinti, kai mokslui bus prieinami lietuvių mitologijos duomenys ir šaltiniai. Daugelis žymių mokslininkų, istorikų, filosofų yra bandę apibūdinti mūsų kultūros, tautos savitumą. Ir istorikas Zenonas Ivinskis, ir filosofas Antanas Maceina, ir dabarties pasaulinio garso filosofas Vytautas Kavolis. Tačiau paėmus jų visų teiginius apie lietuvių kultūros ir tautos savitumą, matyti, kad jie yra sukonstruoti, nepagrįsti iš esmės mūsų kultūros analize. Vieni teigia, jog lietuvių kultūra rytietiška,

¹ Iš 1995 metų TV3 laidos „Įdomūs žmonės“.

kiti – jog vakarietiška, dar kiti sako, kad mes esam tiltas, kad čia yra simbiozė Vakarų ir Rytų kultūros. O norint atsakyti į klausimą, kokia iš tiesų mūsų kultūra, reikia pirmiausia studijuoti senąją lietuvių pasaulėjautą, o iki įvedant krikščionybę ji buvo mitinė. Aš mėginau į tą klausimą atsakyti knygoje *Senovės baltų pasaulėžiūra*. Galime atsekti bendrus mūsų kultūros bruožus, kurie, mano įsitikinimu, yra saviti. Pirmiausia tai, kad lietuvių kultūra geografiškai orientuota, ir ta geografinė orientacija nulemta senosios mitinės pasaulėžiūros. Ir nors mūsų valstybė nedidelė, tačiau kultūra be galo sudėtinga, marga, bet joje ryškūs stuktūriniai bruožai, kuriuos nulėmė senoji pasaulėžiūra. Pavyzdžiui, Rytų Lietuvos dzūkų kultūra labiau paveikta dangiškosios mitologijos, pasaulėjautos. Vidurio Lietuvos, iš dalies rytinės Žemaitijos ir suvalkiečių kultūra labiau orientuota į žemiškąją pasaulėjautą, susijusi su žemiškąja mitologija. Pamaro kultūra susijusi su požemio mitologija, ano pasaulio pasaulėvaizdžiu. Vakarų kultūra labiau orientuota į žmogaus dvasios pasaulį, jo vidų, būtent į sakralinį pasaulį, ne į profaninį, o į dvasinį, todėl Pajūrio kultūrai būdinga, sakytume, sakralinė tiesa. Kokios priežastys nulėmė šitokią mūsų kultūros orientaciją? Man atrodo, priežastys yra kelios. Viena – tai substratas, t. y. Rytų Lietuva, Vidurio Lietuva ir Vakarų Lietuva paveldėjo šiek tiek skirtingą substata. Čia skiriasi santykis su senąja Europos kultūra, jos pasaulėvaizdžiu, su ta kultūra, kurią taip gražiai atskleidė mums profesorė, garbingos praeities amžinaitės Marija Gimbutienė. Antra priežastis – skirtingos gamtos sąlygos. Mes turime ir pajūrį, ir jūrą, ir pajūrio žemumas, ir Vidurio lygumas, ir Baltijos aukštumas, turime skirtingą požemio sąrangą, įvairius magnetinius laukus, augmeniją. Trečia priežastis – skirtingi socialiniai sluoksniai, kurie, formuojantis aukštaičiams, viduriečiams, pajuriečiams, sudarė dabartines mūsų gentis. Mokslininkai pripažįsta, kad skirtingi socialiniai sluoksniai buvo skirtingos pasaulėjautos, mitologijos išpažinėjai, laikėsi skirtingų papročių, pavyzdžiui, senieji indoeuropiečiai vienaip laidojo savo karius, kitaip žemdirbius, dar kitaip žynius. Senųjų sluoksnių palikimas mūsų kultūroje sudarė labai svarbų sluoksnį. Be minėtų priežasčių, dar yra daug kitų, dėl kurių lietuvių kultūra tokia savita, orientuota geografiškai.

L. B.: Pažiūrime į saulę – ji moteriškosios giminės, mėnulis vyriškosios giminės, amžinaitės Marija, analizavusi mūsų proistorę, sakė, kad tai yra motinos kultas. Kaip lietuviai seniau įsivaizdavo gyvybę, koks dabar mūsų požiūris į tokius svarbius dalykus, kokios vertybės atsispindi mūsų mitologijose?

N. V.: Norint suvokti save, savo tautą, kultūrą, pirmiausia reikia skaityti, studijuoti tai, kas jau yra padaryta, reikia susipažinti su mūsų etnine kultūra, pasakom, dainom, papročiais, etnografų, mitologų darbais. Visa sudėję kartu, jau galime suvokti mūsų tautos pobūdį, charakterį. Šiek tiek geriau suprasti save. Kaip įsivaizdavo protėviai gyvenimo ir gyvybės problemą? Man atrodo, kad mūsų kultūra yra savita dar ir todėl, kad ji archajiška, išsaugojusi daug tokių bruožų, kuriuos kaimynės tautos, mūsų seserys, kiti indoeuropiečiai jau yra užmiršę. Daugelio tautų požiūris į gyvybę, mirtį, saulę, dangų, kaimynus kadaise irgi buvo panašus, o mes tą savitumą išlaikėme. Kaip rodo tautosaka ir mitologija, mirtį ir gyvybę mūsų tauta suvokia kaip nesibaigiantį ciklą, mirtis yra gyvybės prielaida, užtat tos pačios dievybės dažnai turi ir gyvybės, ir mirties galią, jos ir likimą lemia, būna žmogui gimstant, ir pasiima jo gyvybę. Bet senovėje šitaip ne tik mūsų tauta, bet ir senovės graikai, romėnai manė, tos tautos netgi turėjo keletą dievų su dviem veidais, vienas veidas žiūri į praeitį, o kitas į ateitį. Ir mūsų – ant vieno žirgo joja laimė ir giltinė. Ta pati deivė Žemyna ir leidžia iš savęs gyvybę, ir pasiima į save. Bet ji pasiima todėl, kad galėtų vėl naują gyvybę išleisti. Tas gyvybės ratas nesibaigiantis. O kaip mūsų protėviai vertino svetimą arba savą gentį? Toks požiūris, kuris užfiksuotas mūsų mitologijoje, yra archajiškas, šventas. Tai rodo patarlės ir priežodžiai. Sakoma: „Svečias namie, Dievas namie.“ Vadinasi, svetimą žmogų reikia gerbti, tarsi jis būtų Dievas. O kodėl? Žmonės opozicijomis mąstė. Yra gentis, yra savas pasaulis ir yra svetimas pasaulis, bet svetimas pasaulis esti ir dievų pasaulis. Iš kitos genties atėjęs žmogus gali būti žynys, pranašas ar Dievas. Todėl nepaprasta pagarba, tolerancija būdavo ir giminingos, ir visiškai svetimos genties žmogui. Šita moralinė, etinė nuostata užfiksuota ir mūsų mitologijoje, ir folklore. Tikrai reikia mokėti ją įskaityti.

L. B.: Ar vaikai yra šventi? Ar vaikas gimsta viską žinodamas, ar taip būna: kaip lenki medį, toks jis ir užauga?

N. V.: Kiekvienas aktas, anot mūsų protėvių, dievų sumodeliuotas. Vaiko gimimas, krikštybos,

vestuvės, anot jų, yra atkartojimas dieviškųjų aktų. Žmogus tampa objektu, kuris atkartoja dievišką kūrybos aktą, todėl jis yra tos dieviškosios komedijos ir tragedijos veikėjas, todėl jis šventas. Vienodai šventas ir vaikas gimstantis, ir augantis, ir suaugęs, bet, pasak mitologijos, pasaulio išmintis sukaupiama senatvėje. Išmintingi dievai yra tie dievai, kurie seni. Mūsų toks senas dievas yra požemio dievas. Apskritai požemio karalystėje gyvenantys dievai – seniausi dievai. Tai yra slibinas, iš dalies žaltys, senasis velnias, ne krikščioniškas, ne piktoji dvasia. Tai yra mūsų išminties dievai, sukaupe visą išmintį. Ji, jeigu lygintume dievus su žmonėmis, atitinka seną amžių. Užtat išmintingi yra seni žmonės, išminčiai. Laidos pradžioje buvau pavadintas žyniu, bet žynys išminčius yra senas; aš norėčiau būti žynys, išmintingas, tačiau nenorėčiau būti senas.

L. B.: Amžiną jaunystę turi, Norbertai. Dar norėčiau paklausti, koks santykis tarp vyrų ir moterų mūsų pasaulėjautoje?

N. V.: Mitologijoje, ir ne tik mūsų, baltų, bet viso pasaulio mitologijoje, pasaulis modeliuojamas pagal vieningą sistemą. Mitologija pirmiausia ir yra sistema, padedanti žmonėms pažinti pasaulį. Galima pasakyti priešingai: pažindami pasaulį žmonės iš dalies sukūrė mitologiją, naudodamiesi antgamčiu, transcendentiniu patyrimu. Šitoje klasifikavimo sistemoje labai griežtą vietą turi kiekvienas objektas: ir žmonės, ir dievai, ir gyvūnai, ir augalai. Žmonės irgi atitinka dievus. Moters simbolika atitinka žemiškųjų dievų ir deivių simboliką. Moters siejamos su deivėmis. Pirmiausia moteris lietuviškų, baltų mitologijoje siejama su Žemyna. Ir net yra pasakymas „Žemė motina“. Ir mūsų motina, ir Žemė motina tokios pat. Vyrai ne tik lietuvių ir kitų indoeuropiečių, bet ir daugelio neindoeuropiečių tautų mitologijoje siejami su dangaus dievais, pirmiausia su dangaus dievu Perkūnu. [...] Raitelis ant žirgo yra vyras, o tai yra Perkūnas, mūsų dangaus dievas, ne krikščioniškas, ne romėniškas, ne graikiškas, o lietuviškas, baltiškas. Tai yra karys ant žirgo, Vytis. Tai yra dievas, žmogus, vyras, raitelis. Vyras visada atitinka dešinę pusę opozicijos, moteris – kairę. Vyras visada atitinka viršų, dangų, moteris – žemę, požemį, apačią. Ir šitaip yra modeliuotas visas mūsų gyvenimas, visa gyvūnija, visa augmenija, netgi mūsų patyrimas. Netgi žmogaus organizmas modeliuojamas pagal tą pačią sistemą žmogaus patyrimo, mūsų filosofijoje, net mąstyme. Žmogaus kūnas modeliuojamas pagal visą kosmosą, visatą ir kartu pagal dievus. Žmogaus galva, mūsų protėvių supratimu, siejama su dangumi. Tai net kalboje užfiksuota. Mūsų akys – tai dangaus žvaigždės, mintys – vėjo plazdenimas, kūnas siejamas su Žeme, kraujas – tai tos upės, kurios teka Žeme, kaulai – tai tos žemės uolienos, kojos – tai požemis. Užtat simboliška, kad baltų arba kitų indoeuropiečių mene, kai vaizduojama visata ir norima pateikti simbolius, tai tos visatos simbolis pirmiausia yra žmogus, kadangi jis atitinka visas tas sferas. Visatos simbolis gali būti medis. Medis, kaip ir žmogų, mūsų protėviai modeliavo pagal visatą, susiedami su visu pasaulio supratimu: medžio viršūnė – dangus, kosmoso viršus, kuriame yra dangaus dievai, saulė, žvaigždės, medžio kamienas, kaip ir žmogaus liemuo, yra žemė su visa gyvūnija, augmenija, medžio šaknys – požemis. Ir kai mūsų protėviai prie šito simbolio – prie medžio ar žmogaus – išdėsto visą kosmosą, visatą, tai taip ir atrodo: prie medžio viršūnės arba prie žmogaus galvos vaizduojami dangaus dievai, visa tai, kas yra danguje: saulė, mėnulis, žvaigždės, prie medžio kamieno vaizduoja vyrą ir moterį, Adomą ir Ievą, gyvulius, ar du ožius, ar dvi stirnas, ar du liūtus, o prie šaknų vaizduoja tai, kas yra požemyje – požemio dievus arba pasaulinę gyvatę, pasaulinį žaltį, kuris, mūsų protėvių įsitikinimu, laiko Žemę. Visa Žemė yra ant tos pasaulinės gyvatės arba, kaip indai manydavo, visas pasaulis yra ant rupūžės nugaros.